

92. Кислинский Н. А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров / Н. А. Кислинский. — СПб. : Издание канцелярии Комитета Министров, 1902. — Т. 1. — 340 с.

Кравчук П. П.

Места заключения в Южной Украине как составная часть государственного хозяйства: последняя четверть XVIII – первая половина XIX столетия

Статья посвящена ключевым вопросам повседневной практики мест заключения: размещение, питание, состав арестантов, персонал и строительство уездных тюрем. Наряду с этим рассматривается роль тюремных замков и арестантских рот в процессе государственной колонизации Южной Украины в последней четверти XVIII – первой половине XIX столетия. Особо подчеркивается зависимость карательной политики государства от нужд экономики края, необходимости развития его инфраструктуры.

Kravchuk P. P.

The places of imprisonment in Southern Ukraine in the system of state economy: the last quarter of the XVIII – the first half of the XIX century

The article is devoted to the key issues of the daily work in the places of imprisonment: location, meals, contingent of prisoners, staff and the construction of district jails. At the same time it deals with a role of prison castles and convict companies at the process of the state colonization in Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII – the first half of the XIX century. It is specially noted the dependence of punitive policy of the state from the needs of the regional economy, the necessity for the development of its infrastructure.

Власов О. Ю.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ НА «ПЛАНІ ДАЧІ КОЛОНІЇ ХОРТИЦІ ...» 1867 РОКУ

Старовинні карти та плани є надзвичайно цікавим і змістовним історичним джерелом. Однак у наукових працях з історії острова Хортиці до початку XXI ст. цей вид джерел застосовувався недостатньо. Це пов'язано як з недоступністю широкому загалу дослідників якісних картографічних матеріалів, що зберігаються у архівах та бібліотеках, так і з тим, що довгий час велика частина цих матеріалів знаходилася під грифом секретності. Останнім часом, у зв'язку з розвитком всесвітньої мережі Інтернет, публікацією в ній картографічних колекцій та заснуванням численних історичних, краєзнавчих і, на жаль, скарбошукацьких сайтів, ситуація докорінно змінилася. Сьогодні в розпорядженні науковців з'явилися десятки якісно відтворених історичних карт.

Одним з найбільш якісних наявних на сьогодні картографічних матеріалів, який висвітлює топографію й топоніміку Хортицької меннонітської округи у другій половині XIX ст., є «План дачі колонії Хортиці ...» 1867 року (далі – План) [1, спр. 92]. Цей унікальний, ще недостатньо знайомий широкому колу дослідників документ зберігається у фондах Державного архіву Запорізької області. Його аналізу, як джерела з історії та географії острова Хортиці, присвячена пропонована стаття.

У відомій праці Я. П. Новицького «Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности» автор наводить розміри острова згідно межуванню 1867 р. [2, с. 6]. Імовірно, саме у зв'язку з проведенням цього межування й було складено вищезгаданий План.

Безперечно, План використовувався В. Г. Фоменком при підготовці праці «Хортицкая старина». З документу автор міг дістати дані щодо меннонітської топоніміки острова, якої торкнувся дуже побіжно [3, сс. 133, 137]. Хоча План прямо згадується у тексті роботи, у реєстрі літератури він відсутній [3, с. 143]. Ця обставина пояснюється особливостями радянської ідеології, зокрема, характерною для неї германофобією. В. Г. Фоменко, як відомо, брав активну участь у Громадянській війні на боці Червоної армії, а згодом займав високі керівні посади на промислових підприємствах. Як член комуністичної партії, він вимушений був дотримуватися певних ідеологічних настанов і, по можливості, уникати висвітлення негласно «заборонених» тем [4, сс. 77 – 78].

Першим відомим нам українським виданням часів Незалежності, в якому були використані дані Плану з меннонітської топоніміки Хортиці, є краєзнавчотуристична карта острова, підготовлена М. А. Остапенком та Г. В. Остапенко [5]. Продовженням цієї роботи слід вважати атлас «Всеосяжна Хортиця», створений колективом Національного заповідника «Хортиця» [6, сс. 16 – 21].

У 2004 році вийшла науково-популярна праця канадського автора Хенрі Бергена (Henry Bergen) – «Атлас колонії Хортиці. Меннонітська Стара Колонія» (Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony). Основою атласу став «План дачі колонії Хортиці ...», доповнений великою кількістю інших друківаних та рукописних карт, планів та схем з історії хортицьких меннонітів. У передмові до видання спеціаліст з історичної географії, картографії та геоінформаційних систем Університету штату Оклахома, США – Девід Петерс (David C. Peters) – високо оцінив інформаційний потенціал Плану: «A group of gifted and talented cartographers and artists achieved remarkable results with their creation of the Chortitza Colony map. We are indeed fortunate that the information it contains will now be shared with us many years later» (Група обдарованих і талановитих картографів та художників, які склали карту Колонії Хортиці, досягла чудових результатів. Нам дійсно пощастило в тому, що інформація з цієї карти донесена до нас через багато років). Не можливо також не погодитися і з Хенрі Бергеном у тому, що, за його словами, «зміст карти – феноменальний» [7]. З огляду на обмеженість накладу, одразу після виходу друкованої праці Хенрі Бергена, на меннонітському історико-генеалогічному сайті Chortitza були опубліковані ті фрагменти Плану, на яких показані окремі населені пункти Колонії Хортиці [8].

У 2011 р. План використовувався автором цих рядків, як джерело для вивчення топоніміки балкової системи річки Верхня Хортиця [9, сс. 190 – 191]. У 2013 р. документ був використаний при підготовці ще неопублікованої праці Т. І. Шелемєтьєвої «Пам'ятки доби бронзи острова Хортиці» [10, спр. 820].

Меннонітська Хортицька колонія або Колонія Хортиця була заснована вихідцями з регіону Данцігу та Марієнвердера у 1789 р. Офіційно, до 1871 р., це адміністративно-територіальне утворення називалося – Хортицька меннонітська округа. Її неофіційна, загальноприйнята серед меннонітів назва – Стара Колонія. «Старою» вона була по відношенню до Молочанської колонії, заснованої у 1804 р. На момент складання «Плану дачі колонії Хортиці ...» 1867 р. Хортицька меннонітська округа у складі Катеринославської губернії займала переважно

землі Катеринославського повіту на правому березі Дніпра, а також, частково, Новомосковського та Олександрівського повіту на лівому березі Дніпра. До округи входили такі населені пункти (колонії): Хортиця, Розенталь, Острів Хортиця, Айнлаге, Нойендорф, Нойенбург, Шонхорст, Кронцвайде, засновані у 1789 – 90 рр.; Шонвізе, Кронцгартен, засновані у 1793 – 97 рр.; Нижня Хортиця, Бурвальде, засновані у 1803 р.; Нейостервік, Кронцгаль, засновані у 1809 – 12 рр.; Шонеберг, заснована у 1816 р; Розенгарт, Блуменгарт, Нойхорст, засновані у 1824 р. Майже всі вони, окрім колоній Кронцгартен і Шонвізе, знаходилися на правому березі Дніпра [11, с. 496; 7].

Колонія Острів Хортиця (німецькою – Insel Chortitz), зображення земель якої на «Плані дачі колонії Хортиці ...» 1867 р. є предметом нашого дослідження, була заснована у 1790 р. Колонія мала неофіційну назву Кампе – німецькою літературною мовою, або de Kaump – на діалекті платдойч (plattdeutsch), який був розмовною мовою меннонітів [7]. Назва Кампе (de Kaump) перекладається, як «табір» та пояснюється, очевидно, наявністю на острові Хортиця значних земляних укріплень часів Російсько-турецької війни 1735 – 39 рр.

Рукописний, прекрасно ілюмінований «План дачі колонії Хортиці ...» 1867 р. виконано на аркуші тонкого паперу розміром 180 x 200 см, наклеєному на тканину. У верхній частині аркушу, по центру – назва документу:

«Планъ дачи колоніи Хортицы лит. Е съ колоніями А. Кронсвейде, Б. Нейгорсть, В. Нейендорфъ, Г. Нейенбургъ, Д. Ейнлаге, З. Шенгорсть, И. Островъ-Хортицы, І. Розенталь, К. Розенгардъ, Л. Кронсталь, М. Остервикъ, О. Шенебергъ, П. Блюменгартъ, Р. Бурвальд, С. Нижнія Хортицы, Н и Ж государственныхъ окружныхъ овчарень владения меннонистовъ Екатеринославской Губерніи и Уъзда, Хортицкаго меннонитскаго округа. Съемки, произведенной въ 1867 году Чинами Корпуса Межевщиковъ. Масштабъ въ англійскомъ дюймѣ 200 сажень».

У правому верхньому куті аркуша – стрілка з показанням сторін світу: N – S. У лівому нижньому куті аркуша – «Ізъясненіе знаковь» (всього 40 знаків). Внизу аркуша, по центру – напис «Масштабъ въ Англійскомъ дюймѣ 200 сажень», під ним – сітка лінійного масштабу. У правому нижньому куті аркуша – таблиця з позначенням кількості контурів та площі земель, показаних на кожному з десяти планшетів Плану. Під таблицею – реєстр осіб, відповідальних за копіювання та ілюмінування окремих дач Колонії Хортиці, присутніх на Плані.

Вся територія Колонії, показана на Плані, поділена на велику кількість так званих контурів, зафіксованих під час топографічної зйомки. Вони обмежують окремі ділянки ландшафту – ліс, луки, рілля, степ тощо [12, с. 200]. Кожен з таких контурів на Плані має свій порядковий номер. Нумерація контурів окрема для кожного з десяти планшетів Плану.

Межі володінь окремих населених пунктів Колонії Хортиці на Плані позначені темно-помаранчевими безперервними смугами. Згідно документу, вся територія острова Хортиці належить однойменній колонії. Крім того, до її володінь входить кілька малих островів, які оточують Хортицю: Дубовий, Розстебин (Вербка), Великий Дубовий у Новому Дніпрі та Корнетівський у Старому Дніпрі. Острів Капральський Просеред у Новому Дніпрі згідно Плану входить до складу Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Острів Канцерівський у Старому Дніпрі належить колонії Розенталь. Жоден з вищеназваних малих островів біля Хортиці на Плані не поіменований.

Зображення острова Хортиці на Плані 1867 р. суттєво відрізняється своєю докладністю від інших наближених за часом широковідомих картографічних матеріалів. Серед них слід назвати недатований «Планъ колоніи Острово-Хортицы» катеринославського губерньського землемѣра Адамовича, «Планъ острова Хортицы съ показаніемъ мѣстности, окружающей оной» з праці І. Кареліна 1875 р., «План Хортицкой Сичи» Д. І. Яворницького 1888 р., «Схематическая карта о-ва Хортицы с прилегающими мѣстностями р. Средняя Хортица» Л. К. Падалки 1894 р. та «Острів Хортиця на Дніпрі» Я. П. Новицького (між 1921 та 1925 рр.). Всі вони виконані без застосування точних геодезичних приладів, а тому характеризуються високим ступенем схематичності [13; 14, сс. 433 – 442; 15, с. 214; 16, с. 276; 2, сс. 44 – 45].

Показані на Плані обриси берегів Хортиці та навколишніх островів дещо відрізняються від сучасних. В цілому площа Хортиці у 1867 р. була більшою, ніж тепер. Однак дані про площу острова у другій половині XIX – на поч. XX ст. у різних джерелах суттєво відрізняються. Так, О. С. Афанасьєв-Чужбинський у 1861 р. вказував цифру 3 000 дес., тобто 3 277 га, І. Карелін у 1875 р. – 2 781 дес., 1 600 саж.², тобто біля 3 042 га [17, с. 140; 14, с. 434]. У 1917 р. Я. П. Новицький стверджував: згідно межуванню 1867 р. площа Хортиці складає 2 757 десятин, або близько 3 002 га [2, с. 6]. Згідно Кадастровим планам меж земельних ділянок, розташованих на території Національного заповідника «Хортиця», площа острова у 2006 р. сягала біля 2 320,5 га [18]. Різниця показників у першому випадку складає 957 га, у другому – 721,5 га, у третьому – 681,5 га. Це виглядає нереальним, навіть з урахуванням втрат через ерозію берегів внаслідок знищення зелених насаджень у кін. XIX – на поч. XX ст., а також через підняття рівня води у Дніпрі після створення Каховського водосховища у 1950-х рр.

Більш реальними є дані, отримані Д. І. Яворницьким від місцевого шкільного вчителя Я. Я. Куппа. За словами останнього, площа Хортиці за планом визначається у 2 547 дес. та 325 саж., що дорівнює приблизно 2 782,6 га [15, с. 212]. Доречі, таку саму цифру наводить і Я. П. Новицький у більш ранній своїй праці [19, с. 102]. Слід також зауважити, що за документами Олександрівської земської управи від 1915 – 16 рр. площа острова Хортиця дорівнювала понад 2 574 дес. [20, с. 110].

Згідно Плану острів Хортиця у ландшафтному відношенні може бути поділений на кілька нерівних частин:

- 1) підвищене плато у центральній частині, біля 50 % якого зайнято сільсько-господарськими угіддями – ріллею, садами та городами;
- 2) порізані ярами та балками круті урвисті схили, прилеглі до русел Нового та Старого Дніпра;
- 3) низовинні плавневі ділянки у південній частині острова;
- 4) ділянки, зайняті голими піщаними наносами.

У найпівнічнішій точці острова знаходяться не поіменовані на Плані скельні виходи, позначені у тлумаченні знаків, як «Каменистыя мѣста». Ці скелі, як сьогодні, так і у XIX ст. називаються Три Стовпи [17, с. 142; 21, с. 504; 15, с. 214; 2, с. 7]. Великою піщаною косою трикутної форми вони з'єднуються з основним масивом Хортиці. Частина коси вкрита шелюгою, з південного боку до неї прилягає вузька смуга чагарнику. У наш час скелі Стовпи є окремими острівцями у Дніпрі на північ від Хортиці, а згаданої піщаної коси не існує [22]. Вона була поступово розмита у I пол. XX ст. внаслідок затримання піщаних наносів збудованою у 1932 р. греблею Дніпрогесу та подальшого різкого пропуску крізь неї паводкових вод. Вже на німецькій військовій топографічній карті 1943 р. коса відсутня [23].

Нижче піщаної коси, вздовж берега Нового Дніпра, аж до не поіменованої на плані балки Брагарня, показані невеликі ділянки листяного лісу. Ним вкрита також майже вся вищеназвана балка й частина не поіменованої балки Совутиної. З роботи Я. П. Новицького дізнаємося дані про склад хортицького лісу у 1857 р. Згідно звітів колишнього члена Ради по веденню лісового господарства І. Петерса (1796 – 1881), наданих «Опікунському комітету для іноземних колоністів південного краю Росії», на острові дорослих дерев нараховувалося: дубу – 49 000, бересту – 4 000, липи – 1 000, груші – 4 500. Все це – не рахуючи великої кількості тополь, верби та лозняка [2, с. 15].

Між балками Совутиною та Брагарнею виразно показане пониження у рельєфі – не поіменована маленька балка Холодна, знищена внаслідок розробки великого гранітного кар'єру на поч. ХХ ст. [15, с. 214]. Від цієї балки, майже до не поіменованої на Плані скелі-мису Вошивої вздовж Нового Дніпра позначене піщане узбережжя, відоме під назвою Велика Молодняга [2, сс. 35 – 37]. У наш час майже весь цей піскуватий масив затоплено.

Нижче скелі Вошивої, на яку сьогодні спирається міст ім. Б. М. Преображенського, показана колонія Острів Хортиця («к. Островъ Хортицы»). Вона простягнулася приблизно на 1,8 км вздовж берега Нового Дніпра. Згідно Плану, колонія займала узбережжя від гирла балки Мала Вербова на півночі до південної околиці сучасного селища Садівників на півдні. Планування колонії іррегулярне, більшість із 18 її різних за площею та конфігурацією дворів розташовані на деякій відстані один від одного, в оточенні фруктових садів. Всього в колонії зображено 32 будівлі.

Кількість показаних на Плані дворів відповідає кількості так званих «хазяїв», тобто власників землі у колонії Острів Хортиця. Їх число залишалось незмінним з часу прибуття колоністів на острів у 1790 р. [15, с. 212].

Територію населеного пункту перетинають кілька балок. На Плані позначено назву тільки найбільшої з них – Ганнешть лехть, повністю вкритої листяним лісом. Сьогодні ця балка носить назву Ганнівка. Над її лівим схилом позначений цвинтар, який в наш час є найбільшим на Хортиці. Крім того, на підвищеному плато над колонією позначені невеликі ділянки городів, сінокосу та вигону з лісом.

Узбережжя Нового Дніпра від не поіменованої на Плані балки Башмачки до початку плавневої частини вкрите листяним лісом. Серед балок цієї ділянки позначені назви тільки Кропъ лехть (українська назва – Костіна) та Энцъ лехть (українська назва – Корнієва, також Капралка).

Зображення плавневої частини Хортиці на Плані 1867 р. становить особливий інтерес, оскільки дуже докладно передає різноманітний ландшафт. Східна частина плавнів характеризується особливо значними масивами листяного лісу, західна – великими площами луків – чистих, або з ділянками чагарнику («Сенокось чистый» та «Сенокось съ кустарникомъ»). Вздовж озер наявні незначні ділянки солонців. З боку Старого Дніпра є великі площі вільного або вкритого шелюгою піску. У наш час значна частина цих масивів змита або затоплена.

Дані Плану підтверджуються Д. І. Яворницьким, за словами якого плавні Хортиці вкриті дуже високими травами та великим лісом з дубів, осокорів, верб, шелюги [15, с. 218]. Доповнює ці свідчення Я. П. Новицький: «Летом, по испаде вод, топография заливных плавней Хортицы представляет большое разнообразие: тут встречаются и покрытые лесом гряды, и сенокосные поляны, и озера, и болота, и у берегов Днепра – наносные острова и песчаные косы» [2, с. 42].

Згідно Плану всі озера плавневої частини Хортиці мають вигляд простягнутих у меридіональному напрямку (за течією Дніпра) видовжених водойм різної величини. У східній частині Хортицьких плавнів їх 4, у західній — 12. Жодне з них не з'єднується з Дніпром. Крім того, є багато боліт, які, або мають у плані форму невеликих озер, або (особливо у західній частині) прилягають до більш крупних озер чи оточують дрібніші. Серед всіх озер Хортиці на Плані поіменовані лише три. У східній частині плавнів це — «оз. Осокоровое», у західній — «оз. Штейнъ воде» (українська назва — Кам'яне) та «оз. Гросъ ланге воде» (українська назва — Прогній).

Внаслідок створення Каховського водосховища істотно збільшилася як ширина Старого Дніпра у районі Хортицьких плавнів, так і площа озер. Крім того, майже всі вони тепер з'єднані протоками між собою та обома руслами ріки [22]. Однак, і до середини ХХ ст. відбувалися незначні зміни у топографії плавневої частини острова Хортиця. Під час щорічних повеней весь простір плавнів затоплювався, утворювалися нові протоки, збільшувалася площа озер, або, навпаки, вони розділялися на частини наносним піском тощо. Ці процеси наочно ілюструє порівняння Плану 1867 р. зі «Схемою-планом території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів ...» 1929 р. [24].

До північно-західної частини Хортицьких плавнів виходить спрямоване у бік Старого Дніпра гирло не поіменованої на Плані балки Корнетівської. Вона вкрита степовою рослинністю, маючи невелику куртину лісу тільки у верхів'ях. Вище за течією Старого Дніпра в нього впадає балка Корнише лехтъ, українська назва якої — Корнетівська. Згідно Плану невеликі ділянки лісу наявні в руслі цієї балки та в районі гирла, вздовж берега ріки.

Між маленькою безіменною балкою північніше Корнише лехтъ та не поіменованою на Плані скелею Гавунівською показане скелясте узбережжя з численними вибалками та куртинами лісу в них. На цій ділянці виділяються дві великих, повністю вкритих лісом балки: Рій лехтъ (українська назва — Широка або Оленяча) та Генераль лехтъ (українська назва — Генералка).

Простір між довгою скелею Гавунівською та Старим Дніпром, широко відомий мешканцям сучасного Запоріжжя, як «Турпляж», згідно Плану весь вкритий лісом. Вище цього урочища за течією ріки, у районі санаторію «Запоріжсталь», знаходиться безіменна нині балка. На Плані біля неї стоїть слово «Штрюкъ» без будь-якої приставки. Оскільки цей топонім не відомий нам з інших джерел, на жаль, не можливо з впевненістю стверджувати — мається на увазі назва балки («лехтъ»), чи урочища.

Берегові схили від балки (урочища?) «Штрюкъ» до північного краю Хортиці безлісні, вкриті степовою рослинністю. Невеликі куртини лісу наявні лише між не поіменованими на Плані балками Каракайкою та «У перевоза». На вододілах між балками позначені «Каменистыя мѣста». У гирлі балки «Боромъ лехтъ» (українська назва — Громушина або Громушині Роздоли) показано порівняно велику ділянку відкритого піску, в гирлі балки «У перевоза» — глеюваті місця. Згідно Плану тут знаходиться поромний перевіз через Старий Дніпро. На лівому схилі балки позначений будинок перевізника та город при ньому. Про цей будинок згадував свого часу Д. І. Яворницький [15, с. 202]. Останньою поіменованою на Плані хортицькою балкою є велика й безліса на той час «Гей лехтъ», українська назва якої — Музичина.

Північна частина підвищеного плато острова, приблизно до балок Велика Молодняга та Громушина, згідно Плану вкрита степовою рослинністю. Півден-

ніше, приблизно до балок Ганнівка та Генералка, простягаються піскуваті ґрунти («песокъ чистый» та «песокъ сѣрый, бугристый») з великими площами, вкритими шелюгою. Більш повне уявлення про рослинність цієї частини Хортиці дають свідчення Д. І. Яворницького:

«... дерева растут здесь то в одиночку, то кустами, и большею частью состоят из диких груш, букса (Buchs-Baum), черноклена, шелюги, бярышника, барбариса, крушины и редко — дуба ... Также мало здесь и травы: только восточная половина этой части острова покрыта чабером, молочаем, царским скипетром и зеленым мхом; северная же, равно как и западная и южная, представляют из себя почти голые песчаные пространства, лишь по местам засаженные красной лозой, называемой здесь шелюгой; таково, например, большое песчаное пространство за южной и западной чертами укреплений» [15, сс. 210 — 211]. О. С. Афанасьев-Чужбинський повідомляв про засадження колоністами шелюгою 115 дес. (125,6 га) сипучого піску, та про влаштування у двох місцях невеликих соснових гаїв [17, с. 140].

Над прибережними скелями між балками Генералка та Каракайка показаний «выгонъ съ отдѣльно стоящими фруктовыми деревьями». Цілком вірогідно, що згадані фруктові дерева є ні що інше, як залишки одного з садів, влаштованих на Хортиці в останній чверті XVIII ст., коли острів знаходився у володінні князя Г. О. Потьомкіна. Одним з картографічних документів, що висвітлює цей малодосліджений період історії Хортиці, є «Планъ снятому на рѣкѣ Днѣпрѣ Хортицкому острову съ показаніемъ на ономъ разного лѣса, луговъ, зимовниковъ и другой ситуаціи». Згідно цьому плану на узбережжі Старого Дніпра від балки Генералки до острова Канцерівський (Байди) показане «Место для винограду и фруктовыхъ деревьевъ». [25, № 24089 (I — III) 27; 26, с. 98].

На південь від балки Ганнівки більша частина підвищеного плато Хортиці зайнята ріллею та — на схилах, спрямованих у бік плавнів — пасовищами з окремими фруктовими деревами. На більш ранньому «Плане колоніи Острово-Хортицы» на цьому самому місці позначено «Мѣсто, на кторомъ растутъ дикіе фруктовыя деревья грушовыя» [13]. Ці дерева, як і у вищезгаданому випадку, є залишком саду, влаштованого у часи Г. О. Потьомкіна. Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький повідомляли про нього зі слів колоніста Я. Я. Куппа та олександрівського старожила І. І. Хмирова [15, с. 217; 2, сс. 14 — 15].

Певну інформацію про господарську діяльність мешканців колонії Острів Хортиця надає зображення на Плані ґрунтових доріг. Так, у непридатній для землеробства через піскуваті ґрунти північній частині острова існує лише одна дорога. Прямуючи зі сходу на захід, вона з'єднує північну околицю колонії з поромним перевозом на Старому Дніпрі. Інша дорога огинає населений пункт і велику балку Ганнівку з заходу. Йдучи до лінії укріплень XVIII ст., вона повторює напрям сучасної траси у бік селища Овочівників, а перетнувши укріплення, виходить на головний вододіл острова — до оброблених ланів. У південному напрямку від цієї дороги відходять чотири відгалуження, що спускаються по схилах до плавнів. Ці дороги слугують для прогону худоби на пасовища. Та з них, що прямує вздовж правого схилу балки Корнійчиха, підходить до берега Старого Дніпра навпроти острова Корнетівського. В цьому місці, як відомо, до сер. XX ст. існував зручний брід через ріку, про який згадував Я. П. Новицький [2, сс. 42 — 43].

Від південної околиці Колонії у бік плавнів йде ще одна велика дорога, яка у верхів'ях балки Костіної розгалужується на дві. Останні, перетинаючи лани в райо-

ні сучасного селища Овочівників, підходять до південно-східної частини плавнів. Одна з цих доріг, прямуючи на південь, заглиблюється у великий лісовий масив.

Дуже актуальним є зображення на Плані пам'яток археології — давніх курганів та земляних укріплень XVIII ст., багато з яких сьогодні повністю знищені внаслідок господарської діяльності.

Курганних могильників позначено чотири. Всі вони розташовані у центрі підвищеного плато Хортиці, вздовж вододілу. Перший з них знаходиться між верхів'ями балок Ганнівка та Широка. В ньому позначено 12 насипів. Другий могильник, між верхів'ями балок Широка та Костіна, згідно Плану має 12 насипів. Третя група курганів, розташована на північ від верхів'їв балки Корнійчихи, складається з 22 насипів. Четверта група, на північний схід від верхів'їв балки Корнетівської, має 6 насипів.

Слід зауважити, що дані Плану про кількість могильників та курганних насипів суттєво відрізняються від свідчень Я. П. Новицького. У 1904 р. вчений зафіксував на Хортиці 129 курганів, більшість з яких групувалася у 6 могильників [2, сс. 17 — 19]. Отже, можна припустити, що План фіксує тільки ті насипи, які виділялися з решти своїми розмірами.

Укріплення часів російсько-турецької війни 1735 — 39 рр. місцеві менноніти називали «Schanzengraben». Вони склалися з редутів, поєднаних між собою кількома лініями валів та ровів («окопів») [15, с. 208]. Перша позначена на Плані лінія знаходиться на північно-східному кінці Хортиці, у районі сучасного Музею історії запорозького козацтва та Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Згідно Плану вона має три редуги. Друга лінія має п'ять редутів. Вона починається на скелі Вошивої, прямує на захід і закінчується північніше верхів'їв балки Громушиної. У місці розташування четвертого редугу від описаної лінії відходять ще дві. Перша з цих ліній прямує на північ, до скелі Чорної на Старому Дніпрі. Вона має шість редутів. Друга, у складі трьох редутів, огинає балку Громушину зі сходу та півдня. Остання позначена на Плані лінія укріплень перетинає острів Хортицю з північного сходу на південний захід, прямуючи від верхів'їв балки Шанцевої на Новому Дніпрі до пониззя балки Широкої на Старому Дніпрі. Ця лінія має чотири редуги.

План містить багато цікавої інформації з топографії малих островів поряд із Хортицею, частина з яких згодом зникли внаслідок створення водосховищ і зміни гідрологічного режиму Дніпра.

На схід від піщаної коси, що поєднує скелі Стовпи з Хортицею, у Новому Дніпрі зображено острів Дубовий. Він має видовжені, звужені посередині обриси. Північну частину острова займає скеля, центральну — чагарники, південну — голий пісок. Як свідчать картографічні документи II пол. XIX — поч. XX ст., до будівництва Дніпрогесу площа острова Дубового постійно збільшувалася за рахунок довгої піщаної коси у його південній та західній частині [27, арк. 1; 24, арк. 8; 28, с. 45].

Навпроти балки Костіної (Кропль лехтъ) на Плані позначено острів Розстебин, який має розміри, наближені до сучасних. Поверхня його вкрита сінокосом. Звертає увагу те, що протока між Розстебиним і Хортицею ширша, ніж сьогодні. Отже, імовірно, за час що пройшов, цей низький, затоплюваний повенями острів піщаної формації поступово перемістився на захід [22].

Нижче Розстебиного за течією Дніпра, посередині русла ріки на Плані позначений не поіменований, нині неіснуючий острів Дубовий, північний кінець якого знаходиться навпроти гирла балки Костіної. Згідно Плану довжина цього вузько-

го, вкритого сінокосом острова — понад 800 м. Як повідомляв Я. П. Новицький, за даними Хортицького архіву 1856 р. площа о. Дубового сягала 32,5 дес., а 1871 р. — 3 дес. Згодом від нього залишилася тільки скеля Дубова [2, с. 39]. На плані Дніпра, складеному 1881 р., о. Дубовий показаний, як гола піщана коса [27, арк. 1]. На «Плане Хортицької Сичи» Д. І. Яворницького 1888 р. о. Дубовий вже відсутній [15, с. 214].

Навпроти північно-східної частини Хортицьких плавнів позначено не поіменованій, нині не існуючій о. Капральський Просеред. Оскільки цей острів не входив до володінь колонії Хортиці, на Плані показані тільки його обриси, без висвітлення ландшафтних особливостей. Згідно документу, його довжина сягала понад 1 км. О. Капральський Просеред згаданий у праці Д. І. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу», однак на «Плане Хортицької Сичи» з того самого видання він не позначений [15, сс. 204, 214]. Це може пояснюватися тим, що острів являв собою велику піщану косу, яка затоплювалася кожної повені й щороку міняла обриси. Так, на плані Дніпра, складеному 1881 р., на місці острова бачимо косу, поєднану з плавневою частиною Хортиці [27, арк. 1]. На плані «Острів Хортиця на Дніпрі», складеному Я. П. Новицьким після 1921 р., о. Просеред знов присутній [2, сс. 44 — 45]. На «Схемі-плані території міста Запоріжжя та околишних залюднених пунктів ...» 1929 р. позначений не тільки цей острів, але й дві піщаних коси вище за течією [24, арк. VIII]. На німецькій топографічній карті 1943 р. згадані піщані коси відсутні, а сам острів має набагато меншу площу [29].

У Старому Дніпрі, навпроти гирла б. «Корнише лехтъ» з лівого боку та гирла р. Середня Хортиця з правого, на Плані позначено не поіменованій, нині не існуючій о. Корнетівський. Назва його зафіксована у працях Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького [2, с. 42; 15, с. 203]. Згідно документу довжина острова сягала близько 1,8 км, ширина — до 0,3 км. Більшу частину поверхні острова займав голий пісок, по берегах знаходилися сінокоси.

Як і решта невеликих піщаних островів, Корнетівський досить часто міняв свої обриси, перетворювався на підводну косу й навіть з'єднувався з берегом Дніпра. Про це свідчать картографічні джерела різного часу. Так, на плані Дніпра, складеному 1881 р. замість острова бачимо піщану косу, прилеглу до правого берега ріки поряд з гирлом р. Середня Хортиця [27, арк. 1]. Та сама ситуація спостерігається на «Схемі-плані території міста Запоріжжя та околишних залюднених пунктів ...» 1929 р. [24, арк. 20]. Однак, на планах Хортиці Д. І. Яворницького 1888 р. та Я. П. Новицького початку 1920-х рр. Корнетівський позначений, як окремий острів [15, с. 214; 2, сс. 44 — 45]. При цьому, у своїй праці, написаній 1917 р., Я. П. Новицький згадує тільки урочище Корнетовщину на о. Хортиця, а також брід через Дніпро навпроти гирла р. Середня Хортиця, нічого не кажучи про о. Корнетівський [2, сс. 42 — 43]. На німецькій топографічній карті 1943 р. на місці о. Корнетівського позначений поромний перевіз [29]. У 1944 р. на міліні, що залишилася від колишнього острова, були встановлені опори тимчасового залізничного мосту, який функціював до 1952 р. [30, сс. 122 — 125]. У II пол. XX ст. згадана мілина була поступово розроблена земснарядом місцевого піщаного кар'єру.

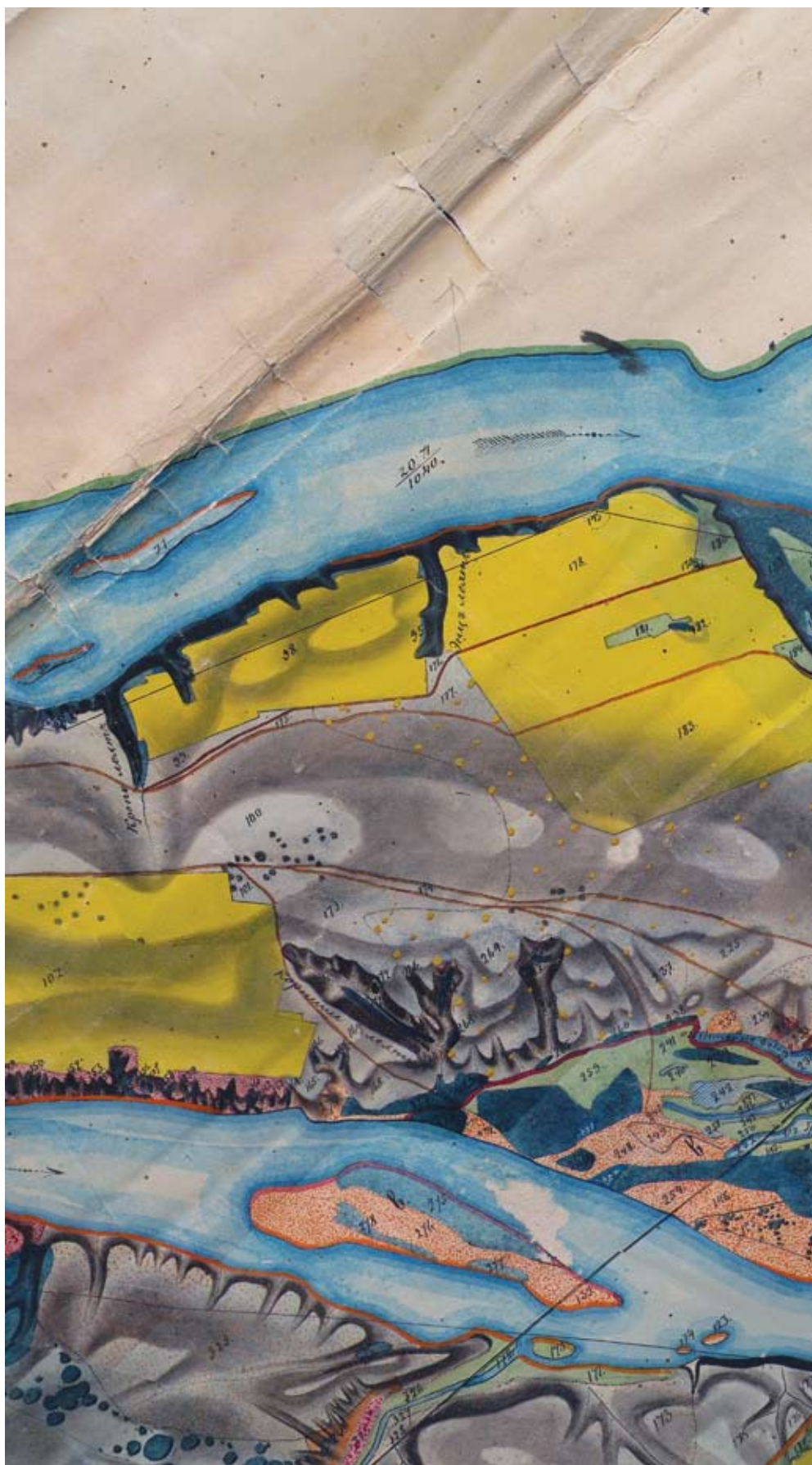
Слід зауважити, що на кількох краєзнавчо-туристичних картах поч. XXI ст. о-ви Корнетівські помилково розміщені у Старому Дніпрі між гирлами р. Середня та Нижня Хортиці [5; 31; 32; 33]. Насправді ці ділянки суходолу були відділені від правого берега Старого Дніпра тільки у II пол. XX ст., після створення Каховського водосховища.

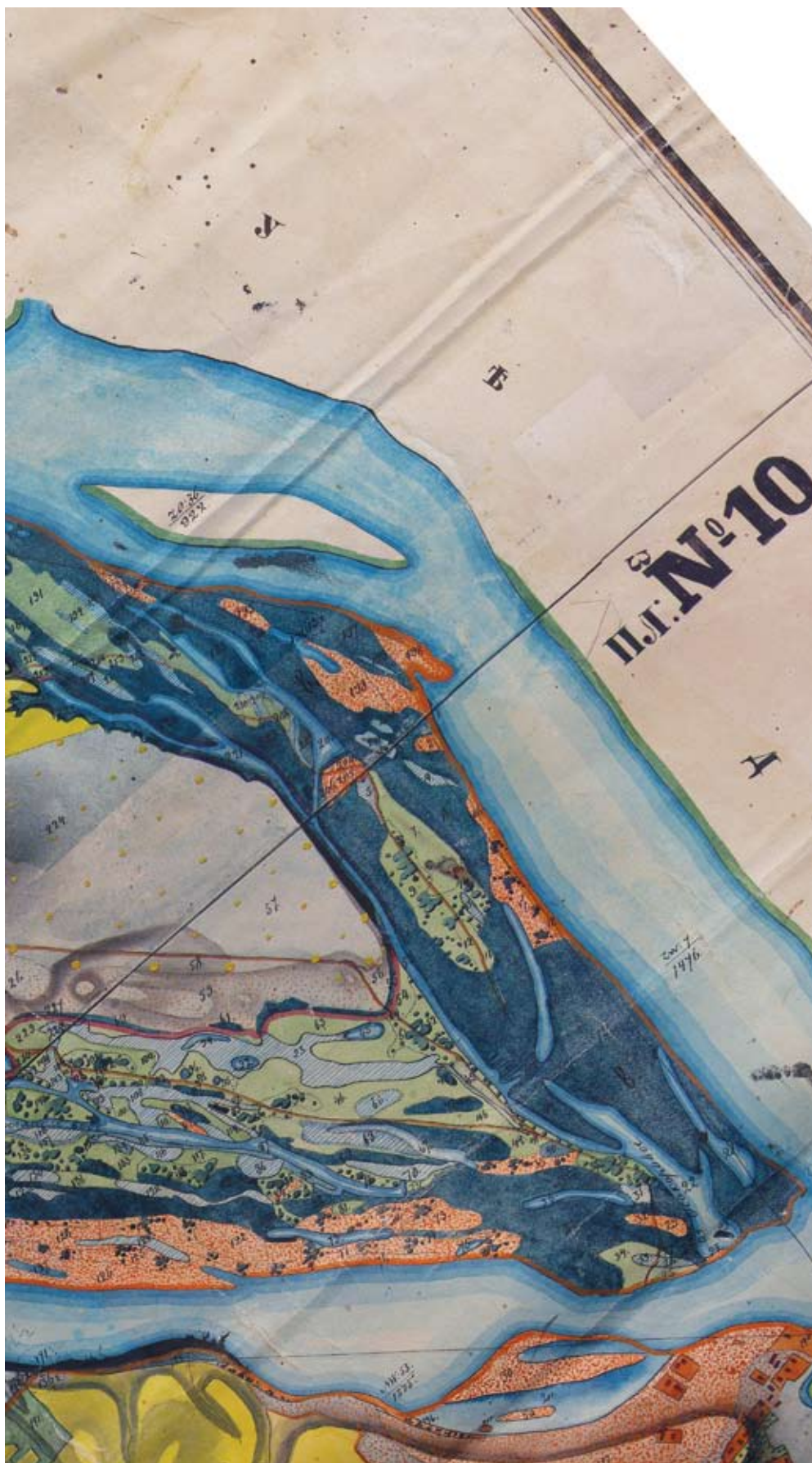
«План дачі колонії Хортиці ...». Фрагмент 1

«План дачі колонії Хортиці ...». Фрагмент 2

«План дачі колонії Хортиці ...». Фрагмент 3

«План дачі колонії Хортиці ...». Фрагмент 4

При впадінні у Старий Дніпро р. Верхня Хортиця знаходиться острів Канцерівський, сьогодні більш відомий під назвою Байди. На Плані цей не поіменований об'єкт показаний, як ділянка правого берега ріки, оточена з трьох боків суходолом, який заливається водою тимчасово (у експлікації — «Разливъ»). Площа цього майже цілком вкритого пасовищем (у експлікації — «Выгонъ чистый») острова приблизно вдвічі більша за сучасну за рахунок низовинної, нині затопленої західної частини. Північна підвищена частина острова — скельна. У протоці між островом та правим берегом Дніпра згідно Плану розташовані дві маленьких піщаних коси, вкриті шелюгою.

Як свідчать картографічні джерела XVIII — I пол. XX ст., о. Канцерівський неодноразово з'єднувався з правим берегом Старого Дніпра піщаною косою. Так, невелика піщана коса показана у протоці між островом та правим берегом Дніпра, на «Плані Верхнього Хортицького острову ...» (пізніше — о. Канцерівський) 1737 р. [34, спр. 1287, арк. 1]. В атласі Дніпра 1784 р. затоплюваний водою піщаний простір бачимо вже навкруги всього острова [35, с. 90]. Згідно плану Дніпра, складеному 1881 р., з північно-західного боку острів повністю з'єднується з материковим берегом [27, арк. 1].

Завершуючи аналіз «Плану дачі колонії Хортиці ...» 1867 р., слід акцентувати увагу на його меморіальному, сакрально-географічному аспекті. Адже документ зафіксував Хортицю у відносно недоторканому стані, до сумнозвісних подій 1871 — 84 рр., коли, як відомо, майже всі лісові насадження на острові були знищені хижацькими порубками [2, с. 16]. Цей надзвичайно докладний, прекрасно виконаний план дає нам змогу уявити Хортицю такою, якою бачили її великі діячі української культури — М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, Я. П. Новицький та його співрозмовники — нащадки останніх запорожців.

Бібліографія

1. ДАЗО, ф. 264, оп. 1.
2. Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі, его природа, история, древности / Я. П. Новицький. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. — 88 с.
3. Фоменко В. Г. Хортицькая старина / В. Г. Фоменко // Заповідна Хортиця. — 2006. — Вип. 1. — Запоріжжя : Дике поле. — С. 74 — 150.
4. Мірущенко О. П. «Без правди фактів нема правди часу». До сторіччя з дня народження видатного краєзнавця В. Г. Фоменка / О. П. Мірущенко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 77 — 83.
5. Остапенко М. А. Хортиця. Краєзнавчо-туристична карта / М. А. Остапенко, Г. В. Остапенко. — Запоріжжя : ГІС центр «Містобудівник», 2002.
6. Всеосяжна Хортиця. Атлас / [Остапенко М. А., Охріменко С. Г., Татарінцев С. І. та ін.]. — Запоріжжя : «Дике Поле», 2006. — 23 с.
7. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867) / H. Bergen. — Saskatoon : Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004.
8. Topographische Karte von Chortitza Kolonie 1867 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://chortitza.heimat.eu/Karte67.htm>
9. Власов О. Ю. Топоніміка балкової системи Верхньої Хортиці / О. Ю. Власов // Заповідна Хортиця. — 2011. — Запоріжжя : ПП В. І. Антіпов. — С. 189 — 194.
10. НА НЗХ.

11. Немцы России. Населенные пункты и места поселения // Энциклопедический словарь [составитель В. Ф. Дизендорф]. — М. : «ЭРН», 2006. — 558 с.
12. Витковский В. Съёмка / В. Витковский // Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгаузъ и А. И. Ефронъ. — СПб. : «Издательское Дѣло», 1901. — Т. XXXII. — С. 199 — 201.
13. НБУВ, Сектор картографічних видань, інв. № 17291.
14. Карелин И. Запорожские городища / И. Карелин // ЗООИД. — 1875. — Томъ девятый. — С. 433 — 442.
15. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : «Арт-Прес», 2005. — Ч. І. — 264 с.
16. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго казачества / Л. Падалка // Киевская старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 258 — 276.
17. Афанасьевъ-Чужбинскій А. Поѣздка въ Южную Россію / А. Афанасьевъ-Чужбинскій. — СПб., 1863. — Ч. І. : Очерки Днѣпра. — 468 с.
18. Кадастрові плани меж земельних ділянок, розташованих на території Національного заповідника «Хортиця», якому надано земельні ділянки для забезпечення діяльності Національного заповідника «Хортиця» на території о. Хортиця та прилеглих до нього островів та скель Байди, Дубовий, Розстебин, Три Стоги, Середня, Близнюки на р. Дніпро та урочища Вирва на правому березі р. Дніпро м. Запоріжжя. Книга II // НА НЗХ № 9/175-4118-а. — Запоріжжя, 2006.
19. Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі / Я. П. Новицький // Народна пам'ять про козацтво. — Запоріжжя : «Интербук», 1991. — С. 100 — 108.
20. Чайка О. В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы / О. В. Чайка // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8. — С. 105 — 118.
21. Подберезский. Геркулесовы столбы на Днепре / Подберезский // ЗООИД. — 1863. — Томъ шестой. — Одесса : въ гор. тип. сод. Х. Алексомати. — С. 494 — 506.
22. Національний заповідник «Хортиця». Рекреаційна та туристична інфраструктура (М 1:5000). Зміни та доповнення до Генерального плану розвитку Національного заповідника «Хортиця». — Запоріжжя, «Запоріжцивільпроект», 2007.
23. Gruppenkarte. Kartenblatt L-36-11-A (Kitschkass). Masstab 1:50 000. — Ausgabe VI.43. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://io.ua/16345853p>
24. Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р. Масштаб 1:25 000. — Харків : Проект-бюро НКВС, 1929. — 49 арк.
25. ЦГВИА, ф. ВУА.
26. Власов О. Ю. Нездійснений проект створення на о. Хортиця саду з палацом князя Г. О. Потьомкіна за картографічними даними / О. Ю. Власов // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя : ПП В. І. Антипов, 2012. — С. 97 — 100.
27. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. — Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина. — СПб., 1886. — Лист 1.
28. Бовин В. Результаты опытов по изучению условий подхода к шлюзу в нижнем бьефе / В. Бовин, Л. Пашевский // Днепрострой. Бюллетень Государственного

Днепровского Строительства. — М. : Издание Государственного Днепровского Строительства, 1928. — № 4. — С. 36 — 46.

29. Truppenkarte. Kartenblatt L-36-11-C (Saporoshje). Masstab 1:50 000. — Ausgabe VI.43. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://io.ua/16345855p>

30. Борисенко О. Є. Тимчасові мости через р. Дніпро (1944 — 1952 рр.) / Борисенко О. Є. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2002. — № 2. — С. 122 — 125.

31. Острів Хортиця. Туристична карта. Масштаб 1:20 000. — К. : «Укрінжгеодезія», 2006.

32. Офисная карта города Запорожье. Масштаб 1:13 000. — Запорожье : ЧП ГИС центр «Градостроитель», 2010.

33. О. Хортица. Картографическое краеведческое издание. Масштаб 1:18 000. — Запорожье : ГИС центр «Градостроитель», 2012.

34. РГА ВМФ, ф. 3, оп. 27.

35. Атласъ рѣки Днѣпра, сочиненной съ окуратной описи 1784 го году по имянному ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указу, отъ вершины ея внизъ по теченіе до впаденія въ Лиманъ съ присоединеніемъ онаго и до Чернаго моря // НБУВ, Сектор картографічних видань. — 95 с.

Власов О. Ю.

Остров Хортица на «Плане дачи колонии Хортицы ...» 1867 года

Статья посвящена анализу «Плана дачи колонии Хортицы ...» 1867 г., как источника информации по истории и географии острова Хортица. Этот малоизвестный план является наиболее информативным картографическим документом II пол. XIX — нач. XX вв., отображающим территорию современного Национального заповедника.

Vlasov O. Yu.

Island Khortytisia on «Plan of garden colonies Khortytisia ...» 1867

The article is devoted the analysis of «Plan of the Khortitsa colonyes landed granting ...» 1867, as an information generator on history and geography of Khortitsa island. This little known plan is the most informing cartographic document of second half 19-th — early 20-th century, representing territory of the modern National preserve.

Чайка О. В.

ІСТОРІЯ ПСИХІАТРИЧЕСКОЙ ЛЕЧЕБНИЦЫ «БЕТАНИЯ»

Среди множества расстройств деятельности человеческого организма особое место занимают болезни психики, которые возникают под влиянием неблагоприятного внешнего воздействия, внутренних процессов. Люди по-разному реагируют на стрессовые ситуации, бытовые проблемы, конфликты, неудачи. Основная масса способна многое перенести, выстоять в тяжелых условиях и вернуться к повседневным заботам. Но у части людей, в определенных условиях, развиваются психические заболевания. Некоторые душевные болезни сопровождают человека с рождения, они обусловлены генетическими осо-